

м-р Дамјан Бужаровски

Институт за историја, Филозофски факултет и Економски факултет, УКИМ – Скопје

Економските и материјалните последици од Илинденското востание – случајот на градот Крушево

Abstract: The Ilinden Uprising represents a turning point in the history of the Macedonian national liberation movement. The topic of the Ilinden Uprising is a well-covered one, being extensively discussed in both Macedonian and Bulgarian historiography, with numerous monographs, scientific articles, books, and contributions dedicated to it. However, there are aspects of this uprising that have not been extensively researched, offering opportunities for further scientific inquiry. One such topic are the economic and material consequences of the Ilinden Uprising. Besides the political decisions and reforms adopted by the Great Powers after suppressing the uprising, the Ilinden Uprising left significant economic and material repercussions. In this paper, we have chosen as case study the city of Krushevo, which was liberated during the uprising but suffered terribly with grave consequences after its reoccupation by the Ottoman armies and the bashibozuk. In this paper, we will examine the extent of these damages and their impact on the economic and material well-being of the population in Krushevo.

Key words: uprising, consequences, economy, recession, losses.

Илинденското востание претставува пресвртен чин во историјата на македонското национално-ослободително движење. Во него дошле до израз вековните стремежи на македонските народни маси за слобода и сопствена држава. Затоа ова востание зазема значајно место во поновата историја на Македонија и е најкрупен настан во историјата на Македонија до Втората светска војна.

Навидум темата за Илинденското востание е прилично елаборирана и експлоатирана тема. Ова востание е една од најобработуваните теми во македонската и во бугарската историографија и на оваа тематика се напишани голем број на монографии и научни статии, книги, зборници и прилози. Оттука во една толку елаборирана тема, не можеме да очекуваме нови, револуционерни откритија, па интересот за истражување и толкување на Илинденското востание денес е сè помал. Сепак постојат некои моменти околу ова востание кои и не се толку многу истражени, па отвораат простор за понатамошен научен интерес. Една таква тема се ѝ економските последици од Илинденското востание. Имено покрај политичките одлуки и реформи кои биле донесени од големите сили по задушувањето на востанието, Илинденското востание оставило голе-

ми економски, како и материјални последици. Со цел да ги разгледаме овие последици во овој труд како case study го одбравме градот Крушево, кој бил ослободен за време на востанието, но по повторното заземање од страна на османлиските војски и башибозукот страшно настрадал.

Кон средината на XIX век, Крушево се развило во една од најбогатите и најпросперитетни населби во Македонија. Ваквиот развој се должел благодарение на близината на вилаетската метропола, Битола, но и благодарение на претприемничкиот дух на крушевчани, па за помалку од еден век, од мало село, Крушево прераснало во важен трговско-занаетчиски центар.¹ Голем број крушевчани биле гурбетчии и главно се занимавале со сидарство, а другите биле занаетчии и трговци, гурбетувајќи во разни делови на Балканскиот Полуостров и надвор од него.² Според К’нчов во 1900 година во Крушево живееле вкупно 9.350 жители, од кои 4.000 Власи, 400 Арнаути христијани и 4.950 „Бугари“ христијани.³

Во периодот по Илинденското востание условите во османлиска Македонија значително се влошиле. Земјата била обременета со нереди, метежи и безредија, проследени со крвопролевање. Особено од ваквата анархична и хаотична ситуација биле погодени местата кои биле најмногу опфатени од востанието и од револуционерниот вриеж. Едно од тие места бил и градот Крушево, каде бил постигнат највпечатлив востанички успех. Крушево од востаниците било ослободено на 3 август и во него била организирана привремена граѓанска власт, под покровителство на востаничките сили.⁴ Истиот ден имало обиди за повторно преземање на градот од страна на Османлиите, кои продолжиле и на 4 август, но тие завршиле без успех. Турците сфатиле дека градот го бранеле силни востанички одреди, добро вооружени и со висок борбен морал. Оттука тие повеќе не се обиделе повторно да го преземат градот сè до доаѓањето на многубројната армија на Бахтијар паша.⁵ Со тоа настапил релативно мирен период за Крушево во наредните денови. Сепак ваквиот успех на востаниците, по десетина дена при повторното заземање од страна на Османлиите, скапо го чинел градот и неговите жители и оставило страшни човечки и материјални жртви.

Прва задача на Високата порта при задушувањето на востанието, било пре-

1 Минов, Никола, „Битка за жртвите: Прилог кон прашањето за одгласот на Илинденското востание во странскиот печат“, *Историја/Journal of History*, LIV/1 (2019), 36.

2 Майски Кировъ, Никола, „Гр. Крушово и борбитѣ му за свобода“, *Иллюстрация Илинденъ*, година VI, книга 9 (59) (1934), 14.

3 К’нчов, Васил, Македонија, *Етнографија и статистика*. II фототипно издание (Софија, 1996), 240. К’нчов Македонците ги именува како Бугари.

4 Горѓиев, Ванчо, „Илинденското востание (1903)“, *Востанијата во Македонија*, ред. Ратко Дуев (Скопје: УКИМ-Филозофски факултет-Скопје, 2015), 238.

5 *Историја на Крушево и Крушевско: од постанокот на градот до поделбата на Македонија*, ред. Крсте Битоски (Крушево: Собрание на општината и Општински одбор на Сојузот на борците од НОВ – Крушево, 1978), 212-216.

земањето на Крушево. Со ваквата акција бил определен да раководи Бахтијар паша, а биле ангажирани од 15.000 до 18.000 души војска со коњаница и артилерија, како и броен башибозук. Војската на 11 август тргнала од Прилеп кон Крушево. Планот бил градот да се опколи и стегне во челичен обрач и да се принуди на капитулација.⁶

Самиот напад на Крушево од страна на османлиските групи започнал на 12 август 1903 година по претходно барање востаниците да се предадат.⁷ Откако тие одбиле, првично градот бил бомбардиран со топови и пушки, а околу 11 часот вечерта војската навлегла и почнала да пали некои куќи. Како што е наведено во еден документ од српска провениенција преку ноќта оганот се раширил и ја проголтал целата чаршија. Притоа била запалена и грчката црква и до околу 50 куќи.⁸ Следното утро, откако се разделило на многу куќи имало поставено бели знамиња, а и групи од луѓе се упатиле со бели знамиња кон војската за да покажат дека се предаваат.⁹ Но наместо тоа уследил страшен грабеж и колеж. Војниците и башибозукот влегувале во градот и за секого што ќе помислиле дека можеби има пари, го удирале со кундаците, го ограбувале, а некои и ги убивале. Потоа војската и башибозукот на населението затекнато во своите домови му барале пари и го ограбувале, а во спротивно го убивале, но на мнозината им ги зеле и парите и ги убиле.¹⁰ Во еден британски документ од 21 октомври 1903 година за навлегувањето на османлиските војски во градот се вели: „а кога турската војска влегла во градот, тие го оставиле градското население на неконтролираното дивеење на војниците и башибозукот, кои убивале, вршеле грабежи и палеле во текот на неколку дена“.¹¹ Голем број од башибозукот бил формиран од „турските“ селани од околните села на Крушево и се верувало дека тие, кои одамна им завидувале на имотите на крушевчани немало да ја пропуштат шансата да пљачкосуваат.¹² Дури Турците се фалеле како главниот командант - пашата им дозволил да пљачкаат.¹³ Од колежот не биле поштедени ниту децата. Дописникот на Дејли мејл Реџиналд Вион посетувајќи ја болницата во Битола забележал:

Овие се од Крушево, рече нашиот водич. Детето е погодено во стапа-

6 Ibid, 229.

7 *Историја на македонскиот народ*, книга втора, ред. Данчо Зографски и Љубен Лапе (Скопје: НИП „Нова Македонија“, 1969), 246.

8 Лапе, Љубен. „Нови документи за Илинденското востание“, *Илинденски зборник 1903–1953*, ред. Љубен Лапе (Скопје: Институт за национална историја, 1953), 58.

9 Лапе, „Нови документи“, 59; Майски Кировъ, Никола, „Гр. Крушово и борбитъ му за свобода“, *Иллюстрация Илинденъ*, година VII, книга 4–5 (59) (1935), 10.

10 Лапе, „Нови документи“, 59.

11 *Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904)*, Том. VI, ред. Александар Трајановски (Скопје: Државен архив на Република Македонија и Македоника литера, 2012), 450-451

12 *Македонија во делата на странските патописци 1903*, ред. Александар Матковски. (Скопје: Гурѓа, 2007), 162.

13 Лапе, „Нови документи“, 51.

лото, но мајката го спасила и побегнала во планините, каде што долго гладувале. Пријателите ги скриле овде пред два дена. Нервна слабост и изгладнетост, додава тој, враќајќи ја листата.¹⁴

Ужасите кои ги снашле крушевчани се опишани од повеќе странски новинари и патописци кои непосредно по заземањето на Крушево или го посетиле местото или од други на терен дознавале за настаните таму. Во еден патопис од непознат автор од 1903 година се наведува:

Еден американски журналист заминал без официјална дозвола во местенцето Крушево, уништено од Турците; тој на самото место, се уверил дека ужасите опишани во весниците со ништо не биле преувеличени, и дека сета работа била стокмена во согласност со наредбите од Манастир и веројатно со знаење на самиот султан. Три недели поминале од катастрофата и во Крушево сè уште не биле тргнати труповите; многу од ранетите останувале без помош, а локалните лекари биле убиени уште во почетокот; милосрдните сестри се обраќале до главниот началник на тој крај и до Хилми-паша, со молба да им дозволат да одат во Крушево, но добиле негативен одговор. Тогаш, тие побарале дозвола да испратат таму медицински средства; но Хилми-паша и тоа им го забранил. „Кому му е судено да умре, тој ќе умре, а кој треба да остане жив, тој ќе живее, лекови не се потребни“, им одговорил пашата.¹⁵

Во Мемоарот на Внатрешната организација се наведува дека човечките лешови долго време стоеле по крушевските улици, и биле гледани и влечени од кучињата.¹⁶ Дури на 16 август, односно четири дена по нападот, Бахтијар паша дозволил слободно движење во градот, како и да бидат прибрани и погребани убиените граѓани во градот и во околината.¹⁷

Францускиот публицист и новинар Гастон Рутие, во својот патопис објавил едно писмо кое му го покажал еден влашки трговец во Софија, а кое трговецот го добил од зет му кој живеел во Крушево. Во тоа писмо повторно е опишан грабежот на Крушево со наслов „Опустошувањето на еден град од 15.000 души“.¹⁸ Меѓу другото во писмото пишува:

Башибозуците, кои беа од соседните села и секојдневно доаѓаа во Крушево и ги познаваа богатите куќи, влегуваа во нив и ги мачеа жените и мажите за да им кажат каде ги скриле златото и скапоценостите; откако ќе го земеа целото злато и накитот што го наоѓаа кај луѓето, бескрупулозно ги силуваа жените и девојките. Потоа ги бркаа луѓето од куќите, носеа сè што можеше да се однесе, товарејќи ги колите што ги беа донеле од своите села; најпосле, ги полеваа куќите со петролеј и ги палеа. На другиот

14 *Македонија во делата*, 68.

15 *Ibid*, 130.

16 *Македонија и Одринско (1893–1903). Мемоаръ на Ватрџината Организација (1904)*, 194.

17 *Историја на Крушево*, 246.

18 *Македонија во делата*, 162.

ден, им наредуваа да ги напуштат куќите и да одат во околните шуми каде ги чекал Бахтијар-паша нешто да им каже. Сите што поверуваа во оваа лага: жени, мажи, деца, девојки, старци, беа убиени, односно стрелани на најподол начин од страна на трупите и башибозуците. За тоа време, други башибозуци и војници продолжуваа со грабеж на другите куќи кои потоа ги палеа. Грабежот и палењето траеја четири дена и четири ноќи.¹⁹

Грабежот, колежот, дивеењето и силувањето во Крушево од страна на бахтијарпашините војници и башибозукот траеле цели три дена.²⁰ Бидејќи при претресувањето на некоја жена во пазувите и нашле пари, се одело дотаму што ни една жена не била пуштана, пред да ѝ бидат соблечени и исечени сите горни алишта во потрага по пари.²¹ Голем број од пленот кој го украде башибозукот од Крушево потоа бил распродаван на пазарите во другите градови. Во едно писмо од 15.8.1903 година стар календар, управникот на училиштата во Прилеп наведува:

Пленот бил ужасен... овде по чаршијата (се мисли на прилепската Д.Б.) се продаваат разни украси за ситни цени; разни златни и дијамантски белезници, гранчиња и игли се продавани за лира-две и најскапо три лири. Златни синцирчиња и часовници има полно.²²

Од грабежот и уништувањето нечепнати останале само бугарскиот, односно егзархискиот крај и црква.²³ Српскиот конзул Михајло Ристиќ за тоа дава две претпоставки. Според едната тој бил нечепнат бидејќи востаниците на повлекување нашле начин на Бахтијар паша да му дотурат 1200 лири, само за да не го чепка тој крај.²⁴ Меѓутоа оваа претпоставка не може да е точна бидејќи во востанието не учествувале само егзархистите имало и патријаршисти и Власи, а не само Македонци. Впрочем и самиот Ристиќ се сомнева дека оваа претпоставка е точна. И според него поверојатна била втората претпоставка која ја дава, со која се сложуваме и ние, а тоа е дека војската не го нападнала тој крај бидејќи бил сиромашен, па немало што да се граба и пљачкосува.²⁵ Во иста насока размислувале и австроунгарскиот конзул во Битола Аугуст Крал и бугарскиот трговски агент во Скопје, Недков.²⁶ Впрочем според пишувањето

19 Ibid, 163.

20 *Македонија и Одринско*, 194; Майски, „Гр. Крушово“ (1935), 14.

21 Лапе, „Нови документи“, 41.

22 Ibid, 51.

23 Лапе, „Нови документи“, 39; Тодоровски, Глигор, „Француски документи за Илинденското востание“, *Прилози за Илинден 1978: материјали од научниот собир „Местото на Илинденското востание и Крушевската република во борбата на македонскиот народ за национално и социјално ослободување“* одржан на 3, 4 и 5 август 1978 година во Крушево по повод 75-годишнината од Илинденското востание. Кн. 2, (Крушево: Советот „Десет дена Крушевска република“ Научно културни средби, 1979), 86; Минов, „Битка за жртвите“, 42.

24 Лапе, „Нови документи“, 42.

25 Ibid.

26 Минов, „Битка за жртвите“, 45.

на Мајски „гркоманите“, односно патријаршистите биле најбогати во градот.²⁷ Од друга страна постоеле и гласини дека војската се плашела случајно да не е поставен динамит во егзархискиот крај.²⁸

Покрај грабежот и убиствата, од војниците и од башибозукот биле обесчестени и силувани големи број на жени и девојки. Според едно писмо испратено од конзулот во Битола Ристиќ „бесчестењето на жените и девојките се вршело на сите страни и родителите или мажите гинеле бранејќи ја честа нивна“.²⁹ Во истото писмо се вели дека една жена ја држеле војниците цели два дена.³⁰

Ситуацијата во која се нашле крушевчани била крајно тешка. Џејмс Мекгрегор наведува дека во Крушево „мизеријата што преовладува сега е голема“.³¹ За да не се расчуе за масакрите што биле извршени за задушнување на востанието, Османлиите ги бркале странските дописници и не им давале дозволи да патуваат во тие места.³² Во целата таква ситуација на жителите кои го преживеале заземањето на градот, им било забрането да го напуштат. Тоа било сторено пред сè за да се спречи ширењето на непријатните информации за погромот на Крушево.³³ Во случај доколку некој сакал да го напушти градот, тој првин требало да ги исплати сите даноци за една година однапред и да внесе соодветен бакшиш во полициската управа,³⁴ иако жителите на Крушево биле ограбени и оставени без пари и средства за егзистенција. Впрочем со тоа на крушевчани им се отежнувало и заминувањето на печалба со што колку-толку би заработиле за да ги прехранат своите семејства.

Има различни проценки за бројот на жртвите и штетата која била причинета во Крушево. Љуб. Михаиловиќ писар во српскиот конзулат во Битола запишал дека жртви имало доста, а „многу фамилии останале без покрив и леб“³⁵. Михајло Ристиќ пишува дека војската потпалила 366 куќи, 203 дуќани, убила 44 христијани, пљачкосувала сè и обесчестила многу жени и девојки.³⁶ Рутие наведува дека до пепел биле изгорени 433 куќи, а 60 луѓе биле убиени или живи запалени, но наведува дека под урнатините можеби имало и други жртви.³⁷ Францускиот вицеконзул во Битола во извештајот до Министерството за надворешни работи во Париз известил дека биле изгорени 336 куќи и 204 дуќани Грчко-влашкото маало, додека другото маало останало речиси негиб-

27 Майски, „Гр. Крушово“ (1934), 15.

28 Лапе, „Нови документи“, 42.

29 Ibid, 41.

30 Ibid.

31 *Британски документи*, 451.

32 *Македонија во делата*, 160.

33 Ibid, 130.

34 *Македонија во делата*, 130; *Британски документи*, 451.

35 Лапе, „Нови документи“, 51.

36 Лапе, „Нови документи“, 39. Истиве бројки ги среќаваме и во српскиот весник Застава (Минов, „Битка за жртвите“, 41) и најверојатно се преземени од извештајот на Ристиќ.

37 *Македонија во делата*, 163.

нато.³⁸ Англичанецот Рециналд Вион, инаку дописник за Дејли мејл наведува дека изгореле 280 куќи, 203 дуќани, биле убиени не помалку од стотина луѓе и ограбени 4.000 грла добиток.³⁹ Британскиот вицеkonzул во Битола Џејмс Мекгрегор пак, пишува дека „и покрај сите преувеличувања и обиди да се прикрие вистината, очигледно е дека барем 50 невини лица ги изгубиле животите во тој настан“.⁴⁰ Истиот тој дава податоци кои ги добил од терен од различни лица. Така грчкиот свештеник изјавил дека закопал 47 лица, вклучувајќи и седум жени. Исто така тој наведува дека башибозукот запалил 400 згради, вклучувајќи и 180 куќи.⁴¹ Бугарскиот свештеник пак, изјавил дека закопал 36 лица кои биле убиени кога турските војски влегле во градот, а од оние што властите успеале да ги фатат пет биле убиени на пат за Битола. Во бугарскиот весник Мир среќаваме податок дека биле уништени 360 куќи и 215 дуќани, и убиени 300 локални „Бугари“ и 60 „Грци“ и Власи, додека 8.000 луѓе биле бездомници и умирале од глад.⁴² Грчка депутација пак, изјавила дека востаниците убиле 8 турски службеници, 2 жени и 3 деца, одзеле 1200 лири и запалиле 30 куќи.⁴³ Очевидно е дека со ваквиот исказ грчкото пратеништво сакало да ги оцрни востаниците. Но истовремено истата грчка депутација навела и дека од турските трупи биле убиени 47 „Грци“,⁴⁴ односно припадници на патријаршијата и оваа бројка се поклопува со исказот на грчкиот свештеник. Дописникот во Битола за весникот Акрополис запишал дека целото Грчко Маало во Крушево било уништено од турската војска при преземањето на градот, изгорени биле 366 грчки куќи, 202 дуќани, црквата и митрополијата.⁴⁵ Во Мемоарот на Внатрешната организација е наведено дека биле запалени 159 куќи и 210 дуќани, безмалку целата чаршија, а меѓу изгорените згради биле црквата „Св. Никола“, грчката митрополија, болницата, градскиот совет и други.⁴⁶ Во поглед на човечките жртви во истиот мемоар е наведено дека биле убиени или живи изгореле 117 лица (мажи, жени и деца), ранети биле 9 жени, а обесчестени и силувани 150 жени и девојки.⁴⁷ Истите податоци за бројот на изгорени и уништени куќи и обесчестени жени и девојки ги дава и Мајски, а истовремено наведува дека биле опљачкани 1500 куќи.⁴⁸

Како што можеме да забележиме сите извори даваат различни бројки за уништените куќи и дуќани, како и за човечките жртви. Особено од страна на балканските медиуми, официјални лица или припадници на црквите на со-

38 Годоровски, „Француски документи“, 86.

39 Полјански, Андонов, Христо, *Илинденско востание* (Скопје: Мисла, 1980), 322.

40 *Британски документи*, 451.

41 *Ibid*, 451.

42 Минов, „Битка за жртвите“, 42.

43 *Британски документи*, 452.

44 *Ibid*.

45 Минов, „Битка за жртвите“, 38-39.

46 *Македонија и Одринско*, 193.

47 *Ibid*, 193-194.

48 Майски, „Гр. Крушово“ (1935), 17.

седните држави можеме да сретнеме големи разлики како во бројките, така и постои тенденција жртвите да се прикажат како Бугари, Грци, Срби, односно уништените објекти како сопственост на Бугарите, Грците или Србите во градот. Имено тие добро ја разбрале моќта на цивилните жртви како пропагандна алатка. Во време кога Османлиската Империја била во опаѓање, а османлиска Македонија била најпосакуваниот плен за соседите, било нужно пред својата и пред светската јавност да се прикаже доминацијата на „сопственото“ население во македонските вилаети, особено во моменти кога целото меѓународно внимание било насочено кон османлиска Македонија.⁴⁹ На пример со оглед на фактот што во Крушево доминирало патријаршиското население, без оглед дали тоа било македонско, влашко или албанско, Крушево од страна на Атина било сметано за грчки град. Па така, освен што грчката држава требало да покаже дека се грижи за „Грците“ во османлиска Македонија, истовремено требало да остави и впечаток дека грчкото население било прогонувано како од „бугарските комитации“, така и од Османлиите.⁵⁰ Од сите погоренаведени податоци за најверодостоен извор го сметаме Мемоарот на Внатрешната организација и сметаме дека овие бројки ја даваат најреалната проценка за материјалните и за човечките загуби во Крушево при задушвањето на Илинденското востание. Ова го базираме пред сè на фактот што ако ги погледнеме статистиките на Организацијата, во споредба со другите податоци, ќе забележиме дека тие се во голема мера помали и не се преувеличени, иако и таа можела за да ја претстави состојбата во Македонија колку поужасна да ги зголеми бројките. Исто така Организацијата преку својата разгранета мрежа на теренот, иако раздрмана по востанието, можела најлесно да дојде до информациите за човечките и за материјалните загуби.⁵¹ Сепак во поглед на жртвите тешко е да се утврди вкупната бројка, бидејќи погореспоменатите се однесуваат за граѓаните што настрадале во самиот град и чии тела, главно биле пронајдени. Но колку биле убиени и настрадале надвор од градот, бегајќи за да се скријат во горите, не може да се утврди.⁵²

Со оглед на фактот што според Мајски во Крушево имало 2.800 куќи во 1903 година,⁵³ произлегува дека биле ограбени дури 53,57 % од куќите. Додека пак, биле уништени при бомбардирањето и палењето 5,67 %. Доколку на ова се додадат и уништените 210 дуќани, материјалната штета во Крушево, особено што дуќаните биле полни со роба за продавање, без оглед дали таа претходно била ограбена од војската и од башибозукот или изгорела заедно со дуќаните, штетата за жителите на Крушево била иста.

49 Минов, „Битка за жртвите“, 44.

50 Ibid, 38.

51 Овие бројки ги прифаќаат и Майски, „Гр. Крушово“ (1935), 17; потоа Сиљановъ, Христо, *Освободителнитѣ борби на Македонија*. Томъ първи Илинденското възстание (София: Илинденска организация, 1933), 374; *Историја на Крушево*, 246 и Кљосев, Г. Дино, *Илинденско въстание* (София: Отечествен фронт, 1953), 62.

52 *Историја на Крушево*, 247.

53 Майски, „Гр. Крушово“ (1935), 17.

Вкупната штета во Крушево според Ристик била проценета на преку 200.000 турски лири⁵⁴ (сегашна вредност околу 16.839.899 фунти). Во Мемоарот на Внатрешната организација од 1904 година штетата во Крушево е проценета на 80.000 турски лири⁵⁵ (сегашна вредност околу 6.735.941 фунти). Во писмото пак кое го приложува Рутие, материјалната штета била проценета на 16.000.000 франци,⁵⁶ односно доколку претвориме во турски лири тоа изнесува 704.000 лири и е очигледно преувеличување. Во османлиски документ пак се наведува дека прикажувањето на „огромна сума од петнаесет илјади франци првата од силните желби е веднаш да се обвини царската војска, а втората да се оствари надежта за парична помош од пазувите на државата“.⁵⁷ Секако дека во некои од овие бројки, има и одредени преувеличувања, меѓутоа факт е дека бројот на изгорени и опљачкани куќи како и на жртвите не бил мал. Ние за најверодостоен како што кажавме погоре го сметаме Мемоарот на Внатрешната организација.

Од друга страна турските власти се обиделе да го прикријат масакарот извршен врз населението. Дури Хилми паша изјавил дека Грчката црква била разурната од страна на комитите, а Али бег, командант на баталјон негирал дека имало какви било убиства и малтретирања, па дури и велел дека пронашол една торба со накит кај некој мртов комита и побарал нејзината содржина да се подели помеѓу законските сопственици. Но една друга грчка депутација тврдела дека грчката црква била разурната од војниците.⁵⁸ Во еден разговор воден помеѓу Хилми паша и англичанецот Реџиналд Вион, пашата запрашан за свертвата во Крушево се стремел да го заобиколи прашањето и со тоа да го одбегне одговорот со општи формулации па на Вион му рекол: „За тој случај била крива една чета од 30 башибозуци, што било во спротивност од повелбата на Бахтијар паша“.⁵⁹ Но Вион не бил наивен и логички го анализираше прашањето со формулацијата: „триесет башибозуци минус два, што изгорела 280 куќи за живеене, 203 дуќани и убија не помалку од една стотина луѓе и ограбеа 4.000 глави стока, кое Хилми сакаше суштински да го признае и да го отклони“.⁶⁰ Поради ваквиот однос на Вион со пашата, му било забрането да ги посети жариштата на востанието.⁶¹

Мудирот кој пристигнал пет дена по навлегувањето на турските војски, изјавил дека биле запалени 36 куќи и продавници и оти биле убиени 64 лица, а докази за малтретирање немало. Додека официјалната листа која тој ја добил од свештениците изнесувала 32 убиени мажи и жени.⁶² Во друг османлиски

54 Лапе, „Нови документи“, 42.

55 *Македонија и Одринско*, 194.

56 *Македонија во делата*, 163.

57 *Турски документи за Илинденското востание*, ред. Александар Стојановски (Скопје: Архив на Македонија, 1993), 131.

58 *Британски документи*, 452-453.

59 Полјански, *Илинденско*, 321.

60 *Ibid*, 322.

61 *Ibid*, 322.

62 *Британски документи*, 453.

документ пак се наведува дека Бахтијар паша со евакуирање надвор од градот на мирното население осигурал тие да не бидат изложени на опасности. Па дури и се наведува дека не била забележана ниту една башибозучка дружина.⁶³ За да веднаш потоа ваквото тврдење си го побијат самите Османлии, бидејќи во истиот документ понатаму се вели дека „единствено овде-онде распрснатите групички на вооружени башибозуци, од кои еден дел вооружани избегале дома, се претпоставува дека му припаѓаат на Прилепскиот втор резервен табур војска“.⁶⁴ Се наведува и дека откако се забележало дека некои предмети од селото биле украдени, Бахтијар паша успеал да ги прибере украдените предмети, со цел да им бидат вратени на сопствениците.⁶⁵ За жените е напишано дека биле организирани постојани дежурства од страна на царската војска со цел да се заштитат, па така „не се слушнало за напад, ниту за кражба на нивните пари или скапоцености, ниту пак за нивната чест“. Доколку постоел каков било напад на жените, тој бил сторен во првиот ден од битката, кога османлиските војски немале влезено во Грчкото и Влашкото Маало, па бил сторен од востаниците.⁶⁶ Дури и палежот на околу 40-50 дуќани и убиството на 10 „Грци“, односно патријаршисти им се припишува на востаниците. Затоа на крајот од документот се заклучува и дека: „Како што погоре е изложено, по воспоставувањето на власта во селото, со патроли се дејствувало за осигурување на мирот и заштитата на имотот и животите на жителите на селото. Не е точно дека притоа многу лица, особено некои угледници, биле отепани од страна на царската војска и башибозукот“.⁶⁷ Очевидни се напорите да се прикријат грабежите и убиствата од страна на официјалните власти. Дури за обнова на Грчката црква султанот ветил 4000 лири (сегашна вредност 336.765 фунти).⁶⁸

Истовремено сите работи коишто се расчуле и не можеле да ги прикријат Османлиите пробале да им ги препишат на востаниците, дека ги сториле тие. Понатаму во други документи од османлиска провиниенција се прикажува како османлиските власти успевале да најдат некои од крадците на добитокот, па дека ќе се организирано нивно судење во Битола и сл.⁶⁹ Во едно писмо испратено од крушевските Власи до Хилми паша, дали под присила, или за да се спасат колку-толку од тешката ситуација во која се нашле, некои убиства, како и присилно собирање на пари им се препишува на востаниците. Сепак и во ова писмо се наведува дека војниците ги немале секаде спречено башибозуците да пљачкаат и да палат куќи, и покрај наредбите што нивните претпоставени ги имале дадено.⁷⁰ Ваквите писма биле пишувани и од причина што Власите приврзаници на романската пропаганда, кои се наоѓале во ужасна положба и

63 *Турски документи*, 130.

64 *Ibid*, 130.

65 *Ibid*.

66 *Ibid*, 131.

67 *Ibid*.

68 *Британски документи*, 451.

69 Види *Турски документи*, 154-155.

70 *Ibid*, 209-212.

имале потреба од финансиска помош, која им ја ветила Романија, но за возврат тие требало да се изјаснат против востанието и за него да ги обвинат Бугарите.⁷¹ Сепак во еден друг извештај од името на „видни Грци и Романци од Крушево“ во кој се дава опис на настаните во Крушево воопшто не се споменуваат востанички недела спрема граѓанството, а за жестокостите извршени од војската и башибозукот се зборува отворено и конкретно, без каков и да е страв од последици. Притоа е наведено дека „Војниците ги напаѓаа кутрите жени и мажи по улиците и куќите, за да им ги грабнат сите (златни предмети), што тие бараа да ги скријат. Момите што ја бранеа својата чест беа отепувани“.⁷² Притоа во истиот извештај се споменуваат штети од 500.000 лири, изгорени 370-400 куќи и 200 дуќани.⁷³ Бројките се очигледно преувеличени, но настаните што се опишани се реални.

Како резултат од задушнувањето на востанието во османлиска Македонија се појавил глад. Српскиот генерален конзул во Битола Михајло Ристиќ во едно писмо испратено до Љуб. Каљевиќ, министерот за надворешни работи на Србија на 7 август 1903 година по стар календар, напишал дека во Крушево „царува глад“⁷⁴, а на друго место во истото писмо пишува дека поради палежот на куќите и дуќаните и грабежот, „таму е создаден таков глад, што митрополитот Антим морал да се врати наеднаш за да собере овде колку-толку прилози и да ѝ се притече на помош на својата клета паства“.⁷⁵ Во многу случаи житото било запалено од војските и од башибозуците, а добитокот бил разграбан. Затоа во еден англиски документ од 30 септември 1903 година е наведено:

Во врска со опасноста од глад што владее во моментов меѓу бездомните бегалци од Македонија, потребна е брза помош за нив и затоа се моли Балканскиот комитет да организира фонд наменет да ја ублажи несреќата.⁷⁶

Веќе во октомври се приближувала зимата, а како резултат на пожарите имало недостаток на топла облека и покривки. Исто така во тој период во повеќето места имало храна за 2-3 дена.⁷⁷ Бидејќи малите резерви од сите видови на прехранбени продукти во градот завршиле, а голем број биле и уништени или украдени при заземањето на градот од војските и башибозукот, крушевчани започнале да се хранат со разни растенија.⁷⁸ Поради тоа се појавила и болест во градот. Градските првенци немајќи друг излез се јавиле пред пашата да го молат или тој да ги снабди со храна или да им дозволи на граѓаните сами да ја побараат по околните села, особено по муслиманските. Пашата не дал одговор

71 Минов, Никола, *Влашкото прашање и романската пропаганда во Македонија (1860-1903)* (Скопје: Арс ламина, 2013), 404.

72 *Историја на Крушево*, 252.

73 *Ibid*, 252.

74 Лапе, „Нови документи“, 39.

75 *Ibid*, 41.

76 *Британски документи*, 430.

77 Силяновъ, Христо, *Освободителните борби на Македонија*. Томъ втори след Илинденското вѣзстание (София: Илинденска организација, 1943), 4.

78 *Историја на Крушево*, 248.

на делегацијата, но по советување со своите офицери решил да ја дигне опсадата од градот.⁷⁹ Со цел да го спречи гладот што самата таа го создала, власта испратила 10.000 оки брашно во Крушево.⁸⁰ Меѓутоа со тоа гладот воопшто не можел да биде решен не само во Крушево, туку и во цела османлиска Македонија. Во еден британски документ од 9 март 1904 година се наведува дека Хилми паша му кажал на британскиот генерален конзул Грејвс дека селаните не биле во состојба да ја ораат и сеат земјата како обично и дека поради ова жетвата ќе била намалена за околу 10 % во најлошите области. Истовремено некои села немале ништо посеано и немале волови, а за лошата економска положба придонесувала и неможноста да се оди во странство, односно тешкото издавање на дозволи.⁸¹ Со оглед на фактот што најпрвин Крушево е планински град, несомнено е дека ваквата состојба особено го погодувала Крушево. Најпрвин бидејќи во него имало потреба од увоз на житни производи, кои доколку ги немало за селата каде сè саделе, уште потешко би ги имало за да можат крушевчани да ги набават. И второ, со тешкотиите за добивање дозволи за заминување во странство на печалба, имајќи предвид дека крушевчани се занимавале со трговија и заминувале во голема мера на печалба, со ваквата одлука уште повеќе им се влошувала економската положба. Оттука населението во Крушево, но и воопшто местата зафатени од Илинденското востание се наоѓале во една хуманитарна криза.

Истовремено трагедијата која го погодила Крушево ја користувале и странските пропаганди, за да го обноват своето влијание, кое во голема мера било елиминирано од МРО. Во Крушево пристигнал патријаршискиот митрополит, но и грчкиот конзул од Битола кој донел помош и тврдел дека од Грција била собрана сума од 200.000 драхми. Иако бил присутен на „местото на злосторот“ и тој можел со свои очи да се увери кој ги извршил злосторствата, тој одбегнувал да ги обвини сторителите, напаѓајќи ги комитите дека тие се виновни и ги предизвикале Турците.⁸² Во Крушево пристигнал и романскиот вицеконзул, кој донел помош која била испратена од романската влада и изнесувала 10.000 динари. Истовремено и службеникот на српскиот конзул во Битола Љуб. Михаиловиќ барал од Министерството за надворешни работи на Србија да отпушти 1500 динари помош за нивните приврзаници во Крушево, но добил 1000 динари кои биле поделени на 32 семејства.⁸³ Меѓутоа треба да се нагласи дека ваквата помош која ја давале приврзаниците на различните пропаганди не ја делеле на сите жители во градот, туку само на оние кои ги сметале за следбеници на нивните пропаганди. Така Романија во септември покрај хуманитарната помош која ја доставила за 236 следбеници на нејзината пропаганда, ветила уште дополнителни 80.000 франци за настраданите „Романци“, а за возврат Букурешт из-

79 Ibid, 248.

80 Лапе, „Нови документи“, 41.

81 *Британски документи*, 504-506.

82 *Историја на Крушево*, 255.

83 Ibid, 255-256.

дејствувал водачите на романската пропаганда во градот да се изјаснат против востанието и за него да ги обвинат „Бугарите“. Сепак помошта не пристигнала и била само манипулација.⁸⁴ Затоа помошта покрај хуман имала и пропаганден карактер,⁸⁵ сè со цел тие повторно да го зајакнат своето влијание меѓу граѓаните и секако преку помошта доколку успеат да врбуваат и нови приврзаници.

Дополнително по задушнувањето на востанието Крушево се соочило и со најмасовната депопулација дотогаш.⁸⁶ Поради големата материјална штета, претрпените загуби, лошата економска положба во која се нашле жителите и гладот кој се појавил имало голема емиграција од градот во периодот по востанието. При бомбардирањето на градот за време на Илинденското востание се споменува бројка од околу 15.000 жители, а во прилог на таквото мислење оди и статистиката на Никола Киров Мајски според кој градот имал 1.450 патријаршиски, 1300 егзархиски и 100 албански куќи, од што би произлегло дека градот броел околу 15.000 жители.⁸⁷ Иста бројка дава и Гастон Рутие во својот патопис.⁸⁸ Но веќе во 1905 година според Димитар Мишев градот има 12.094 жители.⁸⁹ Евидентно е намалувањето за 19,37 %. Жителите немајќи средства за живот започнале уште помасовно да заминуваат на печалба. Истовремено многу семејства им се придружиле на мажите печалбари, а насекаде низ Македонија биле основани нови или пак дошло до засилување на старите крушевски колонии.⁹⁰ Иселувањето продолжило и во наредниот период, секако како резултат на влошената ситуација во градот, за да во 1913 година според спроведениот попис живеат само 7.941 жител.⁹¹ Според ова во период од само десет години бројот на жители во Крушево опаднал за 47,06 %. За толкаво намалување на бројот на жители секако придонеле и Балканските војни. Особено масовно било иселувањето на мијачките семејства, пред сè во Бугарија.⁹² Зголемената емиграција од Крушево, дополнително ја влошила економската положба на градот. Намалувањето на населението значи намалување на пазарот, намалување на потрошувачката и опаѓање на трговијата и на производството.

На 2 октомври 1903 година како резултат на настанатата ситуација во османлиска Македонија, под главно покровителство на рускиот цар Николај II

84 Минов, *Влашкото прашање*, 404-405.

85 *Историја на Крушево*, 255.

86 Кукудис, Ј. Астериос, *Власите: Метрополи и дијаспора* (Скопје, 2013), 446; Трифуноски, Јован, „Варошица Крушево. Прилог проучавању варошица у Н.Р. Македонији“, *Гласник Етнографског института Српске академије наука*, књ. IV–VI (1955–1957) (1957), 189.

87 *Историја на Крушево*, 58.

88 *Македонија во делата*, 162.

89 Brancoff, M. D. *La Macédoine et sa population chrétienne* (Paris, 1905), 172.

90 Кукудис, *Власите*, 446.

91 Илиевски, Борче, *Демографските карактеристики на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни (анализа на југословенските пописи од 1921 и 1931 година)* (Скопје: Филозофски факултет, 2017), 76

92 Трифуноски, „Варошица Крушево“, 193.

и на австроунгарскиот император Франц Јозеф била донесена Мирцштегската програма за реформи. Со овие реформи се предвидувала помош на христијаните што ги изгубиле своите имоти и живеалишта. Понатаму Портата требало да обезбеди финансиска поткрепа за поправка на куќите, црквите и училиштата кои биле уранати и унишети од страна на Османлиите за време на востанието. Исто така се предвидувало во опожарените села населението да биде ослободено од плаќање на сите даноци и такси во рок од една година.⁹³ Сепак, иако според овие реформи османлиската влада требало да му помогне на настраданото население, помошта била отпуштена само во некои села. Исто така самата помош била многу мала, односно биле исплаќани од 80 до 130 гроша (сегашна вредност 67 до 109 фунти) за опожарена куќа и 15 до 20 гроша (сегашна вредност 13 до 17 фунти) месечна помош за оние домаќинства чии членови биле против востанието и не земале учество во истото.⁹⁴ Оттука со оваа помош воопшто не било придонесено за подобрување на економската, и воопшто на положбата на населението во настраданите места од Илинденското востание, бидејќи со сума од стотина фунти не е возможно да се возобнови ниту еден дел од куќа и да се оспособи за живот.

Всушност задушнувањето на Илинденското востание само дополнително ја влошило економијата на Крушево. Таа започнала да опаѓа уште со изградбата на железничката линија од Солун кон Скопје, која го поставила Крушево далеку од главната трговска магистрала. Но жестокото задушнување на востанието било главната причина за понатамошното економско опаѓање на градот. Самите последици од востанието се преплетуваат едни со други за влошување на економијата на Крушево. Прво за самата причинета огромна материјална штета спомената погоре биле потребни големи парични средства за обновување на градбите, а како што видовме државната помош била и помалку од симболична. Дополнително на ова се надоврзува загинувањето на голем број на луѓе, особено на мажите, па со тоа дел од семејствата немало кој да ги прехранува, особено ако се има предвид дека во овој период мажите биле оние кои главно работеле за прехранување на семејствата. Понатаму уништувањето на толкав процент од дуќаните во Крушево, заедно со производите кои биле во нив, сите кои од оваа дејност го ваделе својот леб, останале без никакви средства за егзистенција. Тука секако спаѓа и украдениот добиток кој особено во планинските места, какво што е и Крушево, е еден од главните средства за егзистенција. За целата ситуација да биде уште полоша тука е и забраната за напуштање на градот. Што значело дека не може да се заминува на печалба. Со тоа голем број на луѓе останале без работа. Невработеноста рапидно пораснала (иако за жал не би можело да се најдат статистички податоци за тоа колку изнесувала). Населението било максимално финансиски истоштено. Оттука слободно можеме

93 *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, Том први, уредник Христо Андонов-Полјански (Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“ Факултет за филозофско-историски науки, 1981), 420.

94 Кљосев, *Илинденско*, 94.

да заклучиме дека економијата на градот како резултат на задушвањето на Илинденското востание западнала во рецесија.

Секако Крушево не претставувало изолиран случај, кој претрпел толкави големи економски и материјални загуби. Слична судбина ги снашла и многу други населени места во Битолскиот вилает, а кои биле зафатени од востаничкиот виор. Колку за илустрација само во Костурско до 30.08.1903 година по стар календар, целосно биле изгорени 13 села, а во уште девет останале само мал број на куќи кои не настрадале.⁹⁵ Текстовите и книгите на странските патописци и новинари кои ја посетиле османлиска Македонија непосредно по Илинденското востание се полни со описи на ужасите кои биле правени за да се задуши востанието. Оттука и рецесијата која го зафатила Крушево не била само во тој град, туку и многу пошироко во османлиска Македонија. Но за да се направи анализа за тоа колкав бил овој пад во економијата ќе биде потребна поголема анализа на сите региони зафатени од востанието, што е надвор од рамките на овој труд. Сепак судејќи според штетата, несомнено економскиот пад бил голем.

Библиографија

Објавени извори

Дневникот на војводата Васил Чакаларов, Превод Теофилка Куновска (Скопје: Силсонс, 2012).

Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, Том први, уредник Христо Андонов-Полјански (Скопје: Универзитет „Кирил и Методиј“ Факултет за филозофско-историски науки, 1981).

Лапе, Љубен. „Нови документи за Илинденското востание“, *Илинденски зборник 1903–1953*, ред. Љубен Лапе (Скопје: Институт за национална историја, 1953), 4-151.

Британски документи за историјата на Македонија (1901-1904), Том. VI, ред. Александар Трајановски (Скопје: Државен архив на Република Македонија и Македоника литера, 2012).

Кънчов, Васил, *Македонија, Етнографија и статистика*. II фототипно издание (София, 1996).

Македонија во делата на странските патописци 1903, ред. Александар Матковски. (Скопје: Ѓурѓа, 2007).

Македонија и Одринско (1893–1903). Мемоаръ на Ватрѓишната Организација (1904).

Турски документи за Илинденското востание, ред. Александар Стојановски (Скопје: Архив на Македонија, 1993).

⁹⁵ *Дневникот на војводата Васил Чакаларов*, Превод Теофилка Куновска (Скопје: Силсонс, 2012), 378-384.

Brancoff, M. D. *La Macédoine et sa population chrétienne* (Paris, 1905).

Литература

Ѓорѓиев, Ванчо, „Илинденското востание (1903)“, *Востанијата во Македонија*, ред. Ратко Дуев (Скопје: УКИМ - Филозофски факултет - Скопје, 2015), 219-244;

Илиевски, Борче, *Демографските карактеристики на Вардарска Македонија меѓу двете светски војни (анализа на југословенските пописи од 1921 и 1931 година)* (Скопје: Филозофски факултет, 2017).

Историја на Крушево и Крушевско: од постанокот на градот до поделбата на Македонија, ред. Крсте Битоски (Крушево: Собрание на општината и општински одбор на сојузот на борците од НОВ – Крушево, 1978).

Историја на македонскиот народ, книга втора, ред. Данчо Зографски и Љубен Лапе (Скопје: НИП „Нова Македонија“, 1969).

Кукудис, Ј. Астериос, *Власите: Метрополи и дијаспора* (Скопје, 2013).

Кљосев, Г. Дино, *Илинденско востание* (София: Отечествен фронт, 1953).

Майски Кировъ, Никола, „Гр. Крушово и борбитъ му за свобода“, *Иллюстрация Илинденъ*, година VI, книга 9 (59) (1934), 13-16.

Майски Кировъ, Никола, „Гр. Крушово и борбитъ му за свобода“, *Иллюстрация Илинденъ*, година VII, книга 4–5 (59) (1935), 10-17.

Минов, Никола, *Влашкото прашање и романската пропаганда во Македонија (1860-1903)* (Скопје: Арс ламина, 2013).

Минов, Никола, „Битка за жртвите: Прилог кон прашањето за одгласот на Илинденското востание во странскиот печат“, *Историја/Journal of History*, LIV/1 (2019), 27-53.

Полјански, Андонов, Христо, *Илинденско востание* (Скопје: Мисла, 1980).

Сиљановъ, Христо, *Освободителнитъ борби на Македонија*. Томъ пръв Илинденското възстание (София: Илинденска организација, 1933).

Сиљановъ, Христо, *Освободителнитъ борби на Македонија*. Томъ втори след Илинденското възстание (София: Илинденска организација, 1943).

Тодоровски, Глигор, „Француски документи за Илинденското востание“, *Прилози за Илинден 1978: материјали од научниот собир „Местото на Илинденското востание и Крушевската република во борбата на македонскиот народ за национално и социјално ослободување“ одржан на 3, 4 и 5 август 1978 година во Крушево по повод 75-годишнината од Илинденското востание*. Кн. 2, (Крушево: Советот „Десет дена Крушевска република“ Научно културни средби, 1979)

Трифуноски, Јован, „Варошица Крушево. Прилог проучавању варошица у Н.Р. Македонији“, *Гласник Етнографског института Српске академије наука*, књ. IV–VI (1955–1957) (1957), 185-201.